

زمان بریتییە لە چالاکى بیری مرۆڤ لەناو کۆمەڵدا، بیری مرۆڤیش لە یەکتەر جیاوازهو زمانیش رەنگدانەوهی بیری مرۆڤە. بۆیە جیاوازی تێدەکەوتیت (۱).

ئەمە سەرەتایەکە، بۆ جیاوازی دەرپرین و قسەکردن، لەمەوه زار پەیدا دەبیت، زاریش بریتییە لە شێوهی جیاوازی قسەکردن، لە مرۆڤیکەوه بۆ مرڤیکى تر، لە سەرەتاوه بەجیاوازی دەرپرین و گۆکردنى دەنگەکان و وشەکان دەست پێدەکات و لەگەڵ بلاویونەوهو فراوانبوونی سنووری بەکارهێنانى زمانەکە، گەشه دەستینیت و لە ناوچەیهکەوه بۆ ناوچەیهکی تر، جیاوازی دەرپرینی دەنگیک وەکو وشەى (مال) لە سلیمانى و کەرکوک لە زارى سۆرانى دەبیتە (مار) و لە بادیناندا (مال) دەنوێنى. یا وشەى (چیشت - شیو - ئاش) لە سلیمانى و سۆران و کەرکوکدا، ئەمە گەرە دەبیتەوهو ناوچەیهکی جیاوازی قسەکردن دەگریتەوهو دەبیتە زار لەناو زماندا. پێى دەوتریت (زارى ناوچەى - Dialects Locaux) (۲).

ئەمجا بەربلاوی و فراوانبوونی ناوچەى زمان، دەبیتە هۆى پەیدا بوونی زار، بەلام بەشێوهیهکی نارااستەوخۆریگا بۆ هۆى تر خۆشدهکات، کە راستەوخۆ دەبنە هۆى پەیدا بوونی زار لەناو زماندا کە ئەمانەن:

۱- هۆى کۆمەڵایەتى رامیاری (۳): پەيوەندە بەسەرپەخۆی ئەو ناوچانە لەیهکتر، کە زمانەکەى تێدا بلاویوتەوه لاوازیبوونی دەسلاتی ناوهندەکە کە پێکیانیۆه بەستبوو، بەلام فراوانبوونی دەولەتەکەو زۆربوونی ناوچەکانى و جیاوازی گەلەکانى ژێر دەسلاتیەکەى، دەبیتە هۆى لاوازیبوونی دەسلاتی مەلەندى دەولەتەکە بەسەر ناوچەکانى ترپەوه، ئەم هۆیه، دەبیتە هۆى پارچەبوون و دابڕینی ناوچەکانى ولاتەکە، لەیهکترى و دروستبوونی دەولەتى بچووک و سەرپەخۆ لە یەکتەر، کە ئەمە خۆى لە خۆیدا دەبیتە جیاپوونەوهی یەکیتى بیرو زمان لە یەکتەر لەهەر ناوچەیهکی جیاوازی کارگێرى، ریگا بۆ

هۆى پەیدا بوونی زارو سەرەلانی زمانى نەتەوهیى

پوخته

زمان دیاردەیهکی کۆمەڵایەتییه، لە ئەنجامی گۆران و پیشکەوتنى کۆمەل و زیاد بوونیدا، زمان دەگۆریت و سنووری بەکارهێنانى بەربلاوو فراوان دەبیت و، بەملاو بەملای شوێنەکەیدا پەل دەهاوێت و گەشه دەکات.

ئەم لیکۆلینەوهیه، هۆیه تاییهتییهکانى دروست بوونی زارو شێوهزارى زمانى کوردی دەخاتە پێش چاو، وەک هۆى جوگرافی و جیاوازی سروشتى ئالتۆزى کوردستان و شێوهى ئەدەبى جیا جیاو جیاوازی کۆمەڵایەتى و... هتد، بەلام باری ئالتۆزى سیاسى کوردستان، وەکو ولاتیکی دابەشکراو و لیکداپراو، بێگومان هۆیهکانى پەیدا بوونی زار لەناو زمانى کوردیدا، زیاتر ئالتۆزتر دەکات. بەهەمان شێوه لیکۆلینەوهکە لە هۆى گۆرانى یەک لە زاراوهکانى زمانى کوردی بۆ زمانى نەتەوهیى (زمانى نووسین - زمانى یەکگرتوو) دەدوێت.

پێشەکی

زمان دیاردەیهکی کۆمەڵایەتییه، لە ئەنجامی گۆران و پیشکەوتنى کۆمەل و زیادبوونیدا، زمان دەگۆریت و سنووری بەکارهێنانى بەربلاوو فراوان دەبیت و، بەملاو بەملای شوێنەکەیدا پەل دەهاوێت و گەشه دەکات.

په یدابوونی زار خوښده کات.

۲- هۆی کۆمه لایه تی دهروونی ئه ده بی، به هۆی دروستبوونی ناوچه ی جیاوازه وه، کۆمه لی بچووک له ناو کۆمه له گه و ره که دا پیکدیت، که دانیشتیوانی جیاوازی ئه و کۆمه له، ده بیته هۆی جیابوونه وه ی سیسته می کۆمه لایه تی و داب و نه ریت و خوورپه وشت و راده ی جیاوازی روښبیری و بیرکردنه وه ی جیاواز له ناو ئه و کۆمه له وه دپته کایه وه، ئه م جیاوازییانه له دهرپین و ئاخوتندا رهنگه داته وه و زار له ناو زمانه که دا په یدا ده کات.

ئه گه ره له باره ی زمانی کوردییه وه به فراوانی سه یری (۴) ئه م هۆیه بکه ین و ولات و کۆمه لی گه و ره ی کوردستان به نمونه به یتینه وه، ئه و به هۆی داپرینی کوردستانه وه بو چوار به ش، سیسته می جیاوازی کۆمه لایه تی، له هه ره پارچه یه کیدا دروستبووه، که بوته هۆی دهرپرینی ئه ده بی جیاوازه گه شه کردنی زاری سه ره کی، وه ک: کرمانجی سه روو، کرمانجی ناوه راست، هه ورامی، لوپی، که هه ره شپه به کی ئه ده ب و روښبیری تایبه ت به خو ی هه یه و، له زمانی کوردیدا به شپه وه ی زاری جیاواز رهنگی دا وه ته وه.

۳- هۆی جوگرافی که له جیاوازی سروشتی ناو ولاتدا، دهرده که ویت و له پرووی جیاوازی، که ش و ئاو و هه و او ژینگه و شپه وه شوینی ولاته که خو ی دهنوتی و، ده بیته هۆی جیاکردنه وه ی، هه ره ناوچه یه ک له یه کتر، له چیا و رووبارو دهریا و دهشت و گردۆلکاوی، که جیاوازی ده خاته ناو سروشتی ولاته وه، ئه نجامه که ی جیاوازی و جیابوونه وه له زماندا، دروست ده کات. له کوردستاندا ئه م دیارده یه تا راده یه ک ده وری بینیه وه، ئه گه رچی رووباری که می تیدا یه، بو نمونه ناوچه ی جوگرافی نیوان هه ردوو زیی گه و ره و زیی بچووک که شوینی ده سه لات و پیکه یتنانه میرنشینی (سوران) بووه، زاری سو رانی له زمانی کوردی، شپه وه ی کرمانجی خو اروو دروست کردوه.

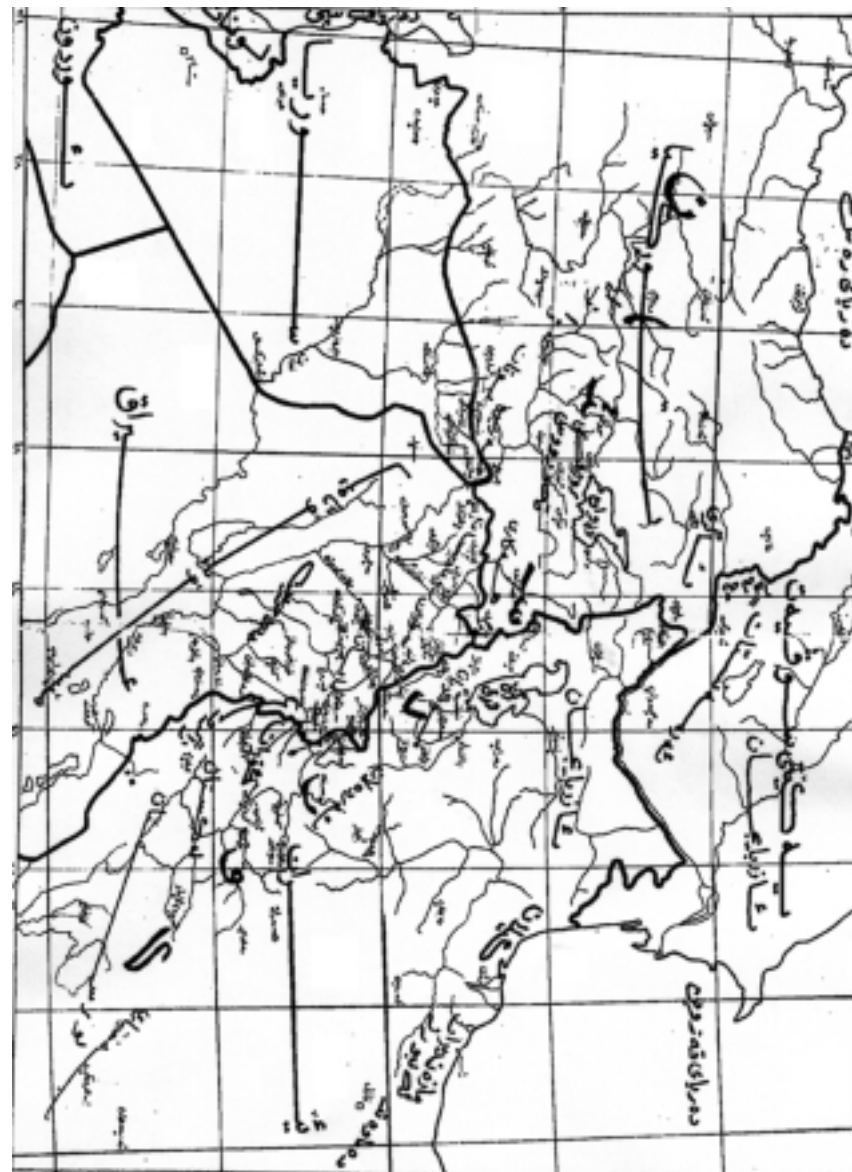
۴- هۆی میللی که له ناو دانیشتیوانی ناوچه جیاوازه کاندایه که ویت، وه ک جیاوازی نیوان خه لکه که، له پرووی تیره و تایه فه و هۆزه وه، که هه ره یه کی سه ره جۆره تیره یه که جیاوازی نیوان خه لکی ناوچه که ده بیته هۆی په یدا بوونی زار له ناو زماندا، له م رووه وه ده توانین ناوچه کانی پارێزگای که رکوک به نمونه به یتینه وه که چه ندین تیره هۆی جیاوازی وه ک: کاکه یی، شوان، زهنگه، جاف، به رزنجی تیدا یه و سه ره به ناوچه ی جیاوازی پارێزگه کان، شپه وه ی ئاخوتنی جیاوازیان هه یه، ئه م جیاوازییه، له زاردا له جیاوازی تیره و هۆزه تایه فه کانیانه وه په یدا بووه، که هه ره له هه موویان له ناو زاری که رکوک و گه رمیاندان زاری ناوچه ییان پیک هیتا وه و نوو سه ره کانیان به شپه وه ی کرمانجی خو اروو دهنوسن (۵) و هه ره یه ک له م شپه و زارانه سه ره به ناوچه یه کی بچووک کارگپریشن له ناو سنووری پارێزگه که دا (۶). له بنه رته دا ئه م هۆزانه له ئه نجامی کۆچکردنه وه ها تۆته شوینی ئیستایان.

۵- هۆی له شی فزیۆلۆجی که له ناو دانیشتیوانی ناوچه جیاوازه کاندایه، ده بیته هۆی پیکه اتنی جیا، له چۆنیه تی دروستبوونی ئه ندامانی ئاخوتنی مرۆفدا، که ئه مه خو ی له خویدا دهرپرینی جیاوازی قسه کردن پیکه هیتیت و ده بیته هۆی په یدا بوونی زاری جیاواز له یه کتر (۷).

۶- تایه تیتی که سی و جیاوازی قسه کردن: تایه تیتی و که سایه تی مرۆف واده کات، که هه لئس و که وتی مرۆفیک جیاواز بیت له هه لئس و که وتی مرۆفیک تر، ئه م تایه تیه له قسه کردنیشدا دهرده که ویت، ئه مه له ژیا نی روژانه بو مان دهرکه وتوه، که دهنگ و شپه وازو قسه کردنی که سیک، له دهنگ و دهرپین و شپه وازو ئاخوتنی که سیک تر جیاوازه و ئه م جیاوازییه له که سه وه، که سیک تر ده گرتیه وه، پاشان خیزان و دپیه ک و چه ند دئ و ناوچه ده گرتیه وه، شپه وازریک پیکه هیتیت. ئه م جیاوازییه له گه ل ناوچه به کی تری زمانه که دا، که

ئهویش زاریکی تری جیاوازی لئییه، نابیتته هۆی دوو زمان، چونکه خه لکی ههردوو ناوچه که، له یه کتر دهگهن. به پیتچه وانوهه ته گهر تینه گهن له یه کتر به دریشایی رۆژگار ئه و دوو زاره دهبنه دوو زمانی جیاوازی، به تاییه تی ته گهر هۆیه کانی سه ره وه، هه موویان له ناوه ندی زمانه که دا هه بن.

۷- هۆی ئابووری دهو ریکی گرنه ده بینیت له دهوله مه نده کردنی زمان و گه شه کردنی زاردا، به هۆی جیاوازی چالاکی و ئیش و کارو پیشه ی جیا جیای خه لک له ناو کومه لدا، وه کو ئه وه ی هه ر جو ره چین و تویشو تا قم و کومه له خه لکیکی هاو کارو هاو پیشه، زاریکی تاییه تییا ن بو دروست ده بیت، که هه ر پیشه یه کی وشه و زاروه و ده رپینی تاییه ت به خۆی هه یه و زاری بچووک په یدا ده گهن. وه ک قسه کردنی شوان و جووتیار جیاوازه له ه ی بازگان و رۆشنییران و کرێکاری شار. له ناو زمانی میلله ت و ولاته که دا، ته گهر راده ی جیاوازی و زاره که زۆر بیت ئه وه دیالیکت (Dialect) زاری گه وه ی سه ر به هه ر پیمیک دروست ده بیت. ته م هۆیه نه ی سه ره وه، هه ر هه موویان، ده وری کاریگهر، له دروست بوونی زارو شتیه زار له ناو زماندا ده بینن، زیاتر له یه ک دوو هۆیان له ناو ولاتیکدا ته و ده وره ده بینن، زۆریه ی هۆیه کانی سه ره وه له ناو زمانی کوریدا ده وری په یدا بوونی زارییا ن بینیه وه ک هۆی جوگرافی و جیاوازی سه روشتی ئالۆزی کوردستان و شتیه ی ته ده بی جیا جیاو جیاوازی کومه لایه تی و... هتد. به لام باری ئالۆزی سیاسی کوردستان وه کو ولاتیککی دابه شکارو و لیکدا براو، بیگومان هۆیه کانی په یدا بوونی زار، له ناو زمانی کوریدا زیاتر ئالۆزتر ده کات و هۆی تاییه ت به خۆی هه ن، بیجگه له هۆیه گشتیه کانی په یدا بوونی زار له ناو زمانی میلله تاندا، هۆی تر هه ن وه ک ته مه نه ی خواره وه، که تاییه تی به سه ره لدان ی زار له ناو زمانی کوریدا، به هۆی نه بوونی ده وله تی کوریدییه وه و نه بوونی قه واره ی سیاسی له هه موو کوردستاندا (۸).

نەخشەی زاراهکانی زمانی کوری
پیتوانه (۴۷۵۰۰۰۰)

۲- له بهر ئه وهی زمان چالاکى مرۆڤه، چالاکىيه کانی مرۆڤيش جياوازن، بۆيه زمانيش وه کوردهنگدانه وهی بیری مرۆڤ جياوازه له يه کترو به وهی به کارهتینانی جياوازه وه، جياوازی تپده که ویت، ئه م جياوازیيه یارمه تپده ره بۆ سه ره له دانی زاره جياوازه کانی زمان و ئاخافتنی جياوازی مرۆڤ (۹). بۆ نمونه چالاکى ئه ده بی، سیاسى، زانستى..... هتد.

۳- ده سه لاتی ناوچه گه ری و په یدابوونی میرنشینه کوردییه کان، له دوای نه مانی ده سه لاتی ده وله تی به کگرتووی ئیسلا م ه وه، چه ند میرنشینی کوردی له ناو ناوچه وه هه ریمه جياوازه کانی کوردستان، له لایه ن میرو پاشا و ده سه لاتی تدارى کورده وه، پیکه اتن و مه لبه ندی ئه م میرنشینه، بۆه وهی گه شه سه ندنی زاری ناوچه ی میرنشینه کان. هۆبه کی تر، بۆ مانه وهی ئه و زارانه، که له ناوچه که ی خۆی نه چیته ده ره وه، به رده وام نه بوونی میرنشینه کان و بیرنه کردنه وهی میره کان له پیکه وه لکاندن ناوچه کانی تر به سنووری خۆبانه وه، یا به یه کگرتنیان له گه ل میرنشینه کانی تر دا، تا رینگا خۆشکه رین بۆ پیکه اتنی ده وله ت و سیاسه تپکی کوردییه به رده وام، که تیایدا زاری مه لبه نده که به ره و زمانى نه ته وه یی هه نگاو بنیت، یا ئاکامیان روخاندن بوو به وهی به رهنگاری و سیاسه تی ده ور به ری ده وله تی ئیران و عوسمانلییه وه، وه کو میرنشینی بۆتان، سۆران، لورستان، ئه رده لان، بابان، هه ربه ک له و میرنشینه بووه وهی گه شه کردنی زارو بۆنیان به زمانى ئه ده بی و پاشان به وهی رۆخانییه وه کپبوونه ته وه وه کو زاری لوری له لورستان له سه ده ی ده یه م و یانزه یه می زایینی و کرمانجی سه روو له نیوان سه ده ی ۱۵-۱۷ز، و کرمانجی ناوه راست له سه ده ی نۆزده هه مدا و گۆران/ هه ورامانی له سه ده ی چوارده هه م ه وه پاشان تا سه ده ی نۆزده ی زایین، هه ربه ک له م زارانه ده وری زمانى ئه ده بی کوردییان بینیه و ئه ئجامه که ی بریتیه له مانه وه ی دوو زاری کرمانجی ناوه راست سه روو.

هۆی په یدابوون و گه شه کردنی

زار له زمانى کوردیدا

۱- هۆی جوگرافی له سه ختی و ئالۆزی سروشتی کوردستان، که ولاتیکی شاخاوی چوپرپه و، نه بوونی رینگا و بانى چاک و زۆر، که هه موو یا زۆر به ی ناوچه کانی به یه کتر به سه ستیتنه وه. بپجگه له به فرو بارانی زۆرو رینگا گیرانی ناوچه کانی کوردستان، به وهی وه رزی زستان، نزیکه ی شه ش مانگیک ده خایه نیت، هاتووچۆ ده بریت و به مه ناوچه ی جياوازی قسه کردن دروست ده بیت، بپجگه له وهی که له ناو ئه م دیارده یه ی ئالۆزی سروشتی کوردستانه دا، که له زۆر شوینی تیره وه هۆزو خیتلی جياواز جياواز هه ن و ئاخافتنیان له یه کتر جياوازه، چونکه هاتووچۆبان له گه ل تیره وه خیتله کانی تر دا زۆر که مه، ئه مانه وهی راسته و خۆن بۆ په یدابوونی زارو شپوه زار له ناو زمانى کوردی دایکدا. بۆ نمونه دیهاتی ناوچه شاخاوی و سه رسنوورییه کان، هاتووچۆبان زۆر که م بووه له گه ل ناوچه و شاره کانی ده وری خۆیان، وه ک دیهاتی شاخی قه ندیل که دابراون له ناوچه کانی تر به تاییه تی له کون و وه رزی زستان و مانگی ریبه نداندا. ئه مه ئه وه ده سه لیتیت که له کوردستان به زستانانی به فراوی رینگا به ستراوه. باشترین نمونه زاری گۆرانیه / هه ورامیه که له زاره کوردییه کان زۆر تر دوور که وتۆته وه، چونکه هه ورامان ناوچه یه کی شاخاوی و به فراویتره بپجگه له هۆی ئایینی.

۴- به کارهیتانی دوو زاری جیاواز، له بواری روژنبیری و راگه یاندنی کوردیدا، وهکو ئیستگه و رادیوؤ زمانی گوڤارو روژنامه کان که به دوو زار دهرده چوون، به تایبه تی له باشووری کوردستاندا، که به دوو زار دهرده چوون و بلاوده بوونه وه، ئەمه هۆبه که تائیس تاش به رده و امه و، له خزمه تی گه شه کردن و دوور که وتنه وهی ههردوو زاره کوردیی که دان و به رده و امییه که ی ده بیته هۆی جیا بوونه وه و لیکدا برانی ئەو دوو زاری زمانی کوردی، پاشان دا برانی میلله ته که له یه کتر، ئەم دیارده یه له زمانی فهره نسی و عه ره ببیدا له لایه ن روژنبیرانه وه ره تکراره ته وه به تایبه تی له سه ده ی شانزه ی سه رده می وریا بوونه وه دا (عصر النهضه) فهره نسییه کان وازیان له زاری ناوچه یی هینا و زمانی ئە ده بیان به کارهیتنا، ههروه ها عه ره به کان له میسر له سه رده می ئە حمه د عورابیدا بانگه وازی نووسینیان به شیوه زمانی ئە ده بی عه ره بی کردو، جاری ئە وه یاندا به زمان گشتی (اللغة العامية) روژنامه بلاو نه بیته وه تا میلله ت و زمان تووشی دا بران نه بن (۹).

۵- هۆی ده مارگیری و هه ریمگیری و دوودلی کورد خۆی ریگا خوشکه ر بووه، بۆ دوور که وتنه وه دا برانی زاره کان له یه کتر (۱۰)، به هۆی نه بوون یا به رده و ام نه بوونی رژیمیکی سیاسی کوردی و نه بوونی ده وله تی کوردیی وه، له هه موو کوردستانی دابه شکراوا، ئەمه هۆبه کی راسته وخۆبه، بۆ گه شه کردنی زار له زمانی کوردیدا و له گه ل دوور که وتنه وه ی شیوه کانی له یه کتر.

۶- هۆی دا برانی په یوه ندی ئابووری و بازرگانی له ئە نجامی دابه شکردنی کوردستاندا، یا نه بوونی یه کیتی ئابووری، وهک دا برانی ناوچه ی بادینان له سۆران و هیشتنه وه ی بادینان وهکو ناوچه یه کی کشتوکالی له خزمه تی شاری موسل، بۆ سه رفکردنی که لوپه لی پیشه سازی شاری موسل له لایه ن خه لکی بادینانه وه، واته دوور خستنه وه ی بادینان له پیشه سازی، ئەمه له لایه ک، له

لایه کی تره وه نه بوونی ریگایه کی راسته وخۆ له نیوان ئەم دوو ناوچه یه (سۆران و بادینان)، تا چالاکی بازرگانی و هاتووچۆ له نیوانیان خوشبکات و زاره کانیان له یه کتر نزیک بکاته وه و زیاتر به یه کتر یانه وه به ستی، یا له گه ل هه ر ناوچه یه کی تر دا. بیجگه له مه ش نه بوونی ده ریا و رووباری گه وره له کوردستاندا، تا بیته هۆی په یوه ندی کردن و بیته مه لبه ندی کرپن و فروشتن و، زاره که شی بیته زمانی بازرگانی و په یوه ندی ته شه نه به ستی، به لگه ش بۆ ئەمه له دوای راپه رینی سالی ۱۹۹۱ هه په یوه ندی نیوان سۆران و بادینان دهستی پیکردوو، بره وی به خۆبه وه بینیه خه لکی هاتووچۆ که ریش، ئیستا زیاتر له جارن به هۆی ئەم په یوه ندی وه هاتووچۆ نیوانیانه وه له یه کتر ده گه ن. به هۆی ئەم دا برانی ئابووری، له نیوان هه موو ناوچه کانی کوردستاندا بیجگه له هه ولی به رده و امی میری ئەم رووه و تا پتر له یه کتریان دا بری ت وهک هه ولی دامه زاندنی به ربه ستی به خمه به مه به ستی دا برانی سۆران و بادینان، بۆ به ده بین کوردستان له پرووی سیاسی و ئابووری و بازرگانی و روژنبیری و کۆمه لایه تبیه وه له یه کتر دا براره و، یه کیتی ئابووری له نیوان هه موو به شه کانی دا نایبیری ت تا بیان به ستی ته وه به یه کتر. ئا ئەم بارودۆخه، هۆی راسته وخۆبه بۆ په یدا بوونی زارو گه شه سەندنی له زمانی کوردیدا.

۷- کارتیکردنی روژنبیری نه ته وه ده سه لاتداره کانی کوردستان، وهک هی (عاره ب، تورک، فارس) به سه ر روژنبیری کوردیی وه، که هۆیکه بۆ په یدا بوونی کاریگه ری روژنبیری میلله تی جیا جیا. به سه ر زمانه که یه وه، ئەمه ده بیته هۆی بوونی وشه و زارای جیا له ناویدا، که ئەمه له خزمه تی گه شه کردنی زاردا یه و زیاتر گه شه به زار ده دات، له هه ر به شیکی کوردستاندا. بۆ نمونه (زاراوه ی روژه لاتی ناوه راست) له روژه لاتی کوردستاندا بۆ ته (خاوه ر مه یانه) و له باکووری ولاتیشدا بۆ ته (روژه لاتی ناڤین) ههروه ها (موجه مه ع -

کۆمەڵ) له بەشه‌کانی تری ولاتدا بۆته (جامعه) و (جشاک)، ئەمه‌و ده‌یان نمونه‌ی تر. ئەمه‌ بێجگه‌ له‌ کارتی‌کردنی که‌لتورو داب و نه‌ربیتی میلله‌ته‌ داگیرکه‌ره‌کانی کوردستان، به‌سه‌ر کۆمه‌لگای کورده‌وه، وای لێهاتوه، له‌هه‌ر پارچه‌یه‌کی ولاته‌که‌ روژنبیری ئەو میلله‌تانه‌ به‌سه‌ر روژنبیری کورده‌یدا زال بیت و به‌راده‌یه‌ک کورده‌کانی ئەم پارچانه، له‌یه‌کتري جیا ده‌کرینه‌وه، چ له‌ بواری ئاخافتن و چ له‌ بواری جل و به‌رگ پۆشیندا، ئەم جیاوازییه‌ به‌سه‌ر زمانی کوردی ئەم هه‌رێم و به‌شانه‌وه‌ به‌ئاسانی ره‌نگی داوه‌ته‌وه‌و له‌ خزمه‌تی دوورخستنه‌وه‌ی زاوه‌ کورديه‌کان و داپراڤانه‌ له‌یه‌کتري، ته‌نانه‌ت له‌ سنوره‌کاندا به‌شپوه‌ی (دیواری به‌رلین) دوو خێزان له‌ دوو دێدا له‌یه‌کتري داپراون.

۸- داگیرکه‌رانی کوردستان، هه‌ریه‌که‌ی له‌ سنووری ده‌وله‌ته‌که‌ی خۆیدا، که‌ به‌شپیکي کوردستانی به‌رکه‌وتوه‌، به‌پێی به‌رنامه‌ی داپراو هه‌ولتی جیبه‌جی‌کردنی ئەوان که‌ کورد پێش نه‌که‌ویت و، هه‌ولتی داپراڤانی میلله‌ته‌که‌ن، له‌ هه‌موو روویه‌کی ژیاڤه‌وه، یه‌کپیک له‌و کارانه‌یان کردنه‌وه‌ی رادیۆی کوردی بوو، به‌زارو شپوه‌زاری جیا جیای زمانی کوردی وه‌ک رادیۆی مه‌ریوان به‌هه‌ورامانی و له‌ مه‌هاباد به‌موکریانی هه‌روه‌ها له‌سنه‌و شوپنه‌کانی تر، یا ده‌رکردنی دوو روژنامه‌ی (ئاسۆ) و (بزاڤ) له‌ عێراقدا به‌دوو شپوه‌ تا زیاتر زاوه‌ کورديه‌کان گه‌شه‌ به‌سه‌نیت و، زمانی نه‌ته‌وه‌یی دوور بکه‌ویتته‌وه‌و په‌یدا نه‌بیت، ئەمه‌ سیاسه‌تی داگیرکه‌رانی کوردستان و، شای گۆرهبه‌گۆر بوو، که‌ زمانی کوردی به‌ لقیکی زمانی فارسی داده‌نا.

۹- یه‌ک نه‌خستن و یه‌ک نه‌بوونی زاواوه‌ کورديه‌کان، له‌ بواری جیا‌جیای روژنبیری و زانست و زانیاریدا، له‌م رووه‌وه‌ چهند زاواوه‌ی جیا‌جیا بۆ یه‌ک مه‌به‌سه‌ت دانراوه، ئەمه‌ش هۆبه‌که‌ بۆ گه‌شه‌کردنی زاوو دوورخستنه‌وه‌یان له‌ یه‌کتري، به‌تایبه‌تی ئەگه‌ر دوو زاوه‌ له‌ مه‌یدانی روژنبیری هه‌بیت، ئەگه‌رچی

یه‌کیکیان به‌وه‌ی له‌وی تر زیاتره‌ له‌ مه‌یدانی دانان و روژنبیری‌دا.

۱۰- به‌کارهێنانی رینووسی جوړبه‌جوړ له‌ نووسینی کورده‌یدا، وه‌ک: ئەلف و بیتی عاره‌بی و لاتینی تورکی و پیتی (سرلیک)ی روسی، ئەمه‌ له‌ ئەنجامی دابه‌شکردنی کوردستانه‌وه‌ سه‌ری هه‌لداوه‌، بۆته‌ دوورخستنه‌وه‌ی روژنبیریانی به‌شه‌کانی کوردستان له‌ یه‌کتري و، شاره‌زانه‌بوونیان له‌ خویندنه‌وه‌ی ئەلف و بای یه‌کتري و، ئاگادارنه‌بوونیان له‌ به‌ره‌می یه‌کتري و جاریکی تر ئەمه‌ ئاسته‌نگیکی گه‌وره‌ له‌ په‌یدا‌بوونی زمانی نه‌ته‌وه‌یی، بۆ گشت پارچه‌کانی کوردستان دروست ده‌کات و ده‌بیتته‌ هۆی ئالۆز کردنی په‌یوه‌ندی نیوان زاوه‌ ئەده‌بیه‌کانی زمانی کوردی.

ئەم هۆیاڤه‌ی سه‌ره‌وه، بریتی بوون له‌ سه‌ره‌ه‌ل‌دان و مانه‌وه‌ی په‌یدا‌بوونی زاوو گه‌شه‌کردن و دوور خستنه‌وه‌یان له‌یه‌کتري بۆ هه‌موو زمانیک به‌گشتی و، بۆ زمانی کوردی و په‌یدا‌بوونی زاوه‌کانی و داپراڤانیان له‌یه‌کتري به‌تایبه‌تی، خراڤه‌روو.

ئەم هۆیاڤه‌ی که‌ تایبه‌ت بوون به‌زاوه‌کانی زمانی کوردی، له‌ ئەنجامی کاره‌ساته‌ یه‌ک له‌ دوا‌ی یه‌که‌کانی کوردستانه‌وه‌، زیاتر سه‌ریان هه‌لداوه‌ (۱۱) وه‌ک روخاندنی ده‌وله‌تی کوردی میدی و هیتشی مه‌غۆلییه‌کان له‌ وێرانکردنی کوردستان. پاشان ولاتی کوردستان، دوو جار دابه‌شکراوه‌ له‌لایه‌ن ده‌وله‌ته‌ داگیرکه‌ره‌کانی کوردستانه‌وه‌، یه‌که‌میان، له‌ ئەنجامی شه‌ری چال‌دێرانه‌وه‌ له‌ سالی ۱۵۱۴ی ز که‌ له‌نیوان ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی ئێران و ده‌وله‌تی عوسمانلی، له‌ روژئاوا‌ی ئێران واته‌ له‌ کوردستان روویدا. که‌ ئەنجامه‌که‌ی به‌هۆی په‌یمانی زه‌هاوه‌وه‌ له‌سالی ۱۶۳۹ی ز کوردستان کرایه‌ دوو به‌شه‌وه‌، به‌شپیکي بۆ ئێران و به‌شه‌که‌ی تری بۆ عوسمانلییه‌کان، جاریکی تر به‌شه‌که‌ی ژێر ده‌سه‌لانی عوسمانلییه‌کان له‌ ئەنجامی شه‌ری یه‌که‌می جیهاندا به‌پیتی ریکه‌وتننامه‌ی (سایکس بیکۆ - ۱۹۱۶) و ریکه‌وتننامه‌ی (سان ریمۆ - ۱۹۲۰) کوردستانی

ژبیر دهسه لانی عوسمانلی کرا به سئ به شه وه له نیوان تورکیا و سوریا و عیراقد. ئەم دابه شکردنه ی کوردستان پتر دهردی کوردی له هه موو روویه که وه ناخۆش و ئالۆزتر کرد، کۆمه لئی کوردو داب و نه ریت و زمانی کوردی و رۆشنبیری نه ته وه که ی له یه کتر دابری و، زیاتر زاری به شه کانی کوردستانی له یه کتر دابری و دوورخستنه وه ه یوای زمانی نه ته وه یی دوورکه وته وه، که تا کو ئیستا کورد پیوه ی ده نالی ئی و زمانی نه ته وه یی بۆ سه رانه سهری کوردستان نابینریت. وای لیها ته وه که کوردی پارچه کانی کوردستان به زه حمه ت له یه کتر بگه ن و یان ههر نا، به ره سه میش زمانی کوردی له تورکیا به ته وای قه ده غه کراو، زمانی کوردی گۆران و په ره سه ندنی له جیاتی به ره و یه کبوون و ریکبوونه وه هه نگاو بنیت (۱۲) و به ره و جیا بوونه وه و لیکدا بران و پارچه پارچه بووه کوردیش له تورکیادا به تورکی شاخوای و مرۆقی په دوو دانراوه.

لیروه پیوسته ئاو پیک له شوینی زارو په یدا بوونیانه وه بدهینه وه که زارو شپوه زاری تیا دا په یدا بووه.

زاره کانی زمان، ده که ونه ناوچه ی جیا جیا وه، جاری و اهیه له ناوچه یه کی کارگێری و جوگرافیدا زیاتر له زاریک تا دووان و سیان به دی ده کترین و له یه کتر جیا وازن، وه کو شپوه زاره کانی سنووری پارێزگای که رکوک، له زاری کاکه یی، زه نگه نه، شوانی کیشک، شپخانی، گه رمیانی. یان کوردی زازی له ناوچه ی ده رسیمدا جیا وازه له زاره کانی کرمانجی سه روو.

جاری و اهیه، له سنووری کارگێری ناوچه یه کدا (ناحیه)، دوو زار به کار دین وه کو: زاری شوانی کیشک، له ناو جه رگه ی زاره گشتیکه ی شواندایه و له چهنده دییه ک به کار ده هینریت یا پاشماوه ی زاری سۆرانی و ساله یی، له ناوچه ی سه ر به شارۆچکه ی (پردی) له سه رووی رۆژئاوای شاری که رکوک به کار ده هینریت، زاری (ده ره ندی) نزیک له زاری کرمانشانی و له کی که له باکووری لورستانه،

ته نها له سئ دئی سه ر به ناوچه ی ته ق ته قی تیکه ل له شپوه زاری شیخ بزینی و زاری کۆیه له پارێزگای هه ولیر به کار دیت (۱۳).

ئەم دیارده ی پرش و بلاوی زاره کانی زمان، له وانه یه له ئه نجامی گبیروگرفتی کۆمه لایه تی و ئابووری و دوزمنایه تی خیله کییه وه، له ناوچه ی به ره تی نیشته جیتی خۆیا نه وه، په ره وازه بووبن، جاری و اش هیه دیارده ی کۆچکردن، یا به خیتوکردنی مه رو مالات و ژیا نی کۆچه ری و ره وندایه تییه وه، یا له ترسی دوزمن و داگیرکه ران و ئاواره ییه وه، له ناوچه ی زاری تیره و خیللی تیره و ئارامیان گرتووه و، نیشته جی بوونه. بۆ نمونه شپوه زاری (شوانی کیشک) پاشماوه ی هۆزی گه وره ی شوانکاره ی ناوچه ی لورستان که له سه ده ی پینجه می کۆچیبه وه ئاواره ی ده ستی ده وله تی سه فه وی بوونه (۱۴).

ئەم دیارده ی سه ره وه، له په یدا بوونی زارو پاشان سه ره له دانی شپوه زار، له وه وه سه رچاوه ی هه لگرتووه، که زمان وه کو دیارده یه کی کۆمه لایه تی، به پیتی سه رده م، له گۆران و گه شه کردنی کۆمه لدا ده گۆریت و زاری لیده بیته وه و هه ره که ی له و زارانه جیا وازه له ویترو، له ناو ئه و زارانه وه ش زاری گشتی و ناوچه یی (مه به ست له قسه ی رۆژانه ی خه لک - اللهجة العامية المحلية) سه ر هه لده دات، ئه وه دوا ی ئه وه گۆران به سه ریدا دیت (۱۵)، گۆرانه که ش، واته گۆرانی زمان بۆ زار، به زۆری نابیته هۆی گۆرانی بنیات و پیکه اتنی وشه سازی (مۆرفۆلۆژی - Morpholog) رسته سازی (Syntax) واته ریزمانی زمان ناگۆریت، ته نها جیا وازییه کی که م نه بیت له سیسته می پیکه اتنی رسته وه گۆرانی بنیات و ریزمانی دارپشتن و، کۆو دیارده ی ره گه زو (نیرو می) وه سپ و (وصف) بچوو ک کردنه وه وه نه سه ب ده گریته وه (۱۶)، بۆیه ههر هه ولێکی تاکه که سی بدریت، بۆ ده رچوون له سیسته می زمانه وانی له کۆمه لگایه کی به هیت، بۆ گۆرانی زمانه که بدریت، به رگرییه کی توندوتیژی له دژ ده کریت و به ری

لیدهگیریت و هەر له سه‌ره‌تاوه به‌سه‌ریدا سه‌رده‌که‌ون، که به‌ناوی داهینان و هۆبه‌کانی گۆرانه‌وه بکریت (۱۷)، به‌لام ئەم دیارده‌یه له داپران و دوورکه‌وتنه‌وه‌ی دوو زاری نووسین له زمانیکدا له تاینده‌دا گۆرانیان تیدا رووده‌دات جیا ده‌بنه‌وه.

دوای ئەوه‌ی باسی زارو په‌یدا‌بوونی زارو شیوه‌زارمان له‌ناو زمان به‌گشتی و له‌ناو زمانی کوردیدا به‌تایبه‌تی کرد، روو ده‌که‌ینه ئەوه‌ی، بزاین له‌ناو ئەو زارانه‌وه، به‌تایبه‌تی ئەوانه‌ی که له زمانیکدا، ده‌وری زمانی ئەده‌بی یان بینیه‌وه، کامیان به‌ره‌و زمانی نه‌ته‌وه‌یی و زمانی ره‌سمی (زمانی نووسینی - زمانی ده‌وله‌تی) هه‌نگاو ده‌نن و له پاشه‌په‌ژدا ده‌بنه‌ زمانی نه‌ته‌وه‌یی.

له سه‌ره‌تاوه ناکۆکی و کیشه‌ی نیوان دوو زاری زمانیک باسه‌که‌ین، نمونه‌یان بۆ ده‌هینینه‌وه ئەمجا نمونه‌ی زاره ئەده‌بیه‌کانی زمانی کوردی و چۆنیه‌تیان ده‌هینینه‌وه. ده‌بج ئەوه بوتریت له‌کاتی‌کدا بیر له زمانی نه‌ته‌وه‌یی ده‌کریته‌وه، که ولات له ژیر چنگی ده‌سه‌لاتی دوژمن تازه‌رزگاری بوو‌بیت، یا له کاتی‌کدا رۆشن‌بیران و سیاسه‌تمه‌دارانی نه‌ته‌وه، بیر له‌م باب‌ه‌ته‌ گرنگ و پێویسته ده‌که‌نه‌وه، که شۆرشی نه‌ته‌وه‌یی میلیه‌ت، به‌ره‌و رزگاری هه‌نگاو ده‌نیت و ئاسۆی رزگاری نزیک بۆته‌وه‌و زمانی ده‌سه‌لاتدار له هه‌ریم و ولاته‌که‌دا پاشه‌کشه‌ی کردووه، وه‌کو زمانی ده‌سه‌لاتدار. چونکه له قۆناغی وادا نه‌بیت مه‌حاله‌ دوژمنی داگیرکه‌ر به‌هیل‌ت کاری وائەنجام بدریت و ئەو بایه‌خی به‌ زالبوونی زمانی خۆی داوه‌و، هه‌موو هه‌ولێکی بۆ قه‌ده‌غه‌کردن و قه‌لاچۆکردنی رۆشنیری میلیه‌ته‌که‌یه، وه‌ک بیریاری قه‌ده‌غه‌کردنی زمان و که‌لتووری کوردی له باکووری کوردستان، له‌لایه‌ن رژیمی ده‌سه‌لاتداری تورکیاوه، که بیریاره‌که‌ی هه‌فتا سالی خایاندووه‌و به‌رده‌وامیشه. له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا له هه‌ندیک ولات، بواری به‌کارهینانی زمانی دووه‌م له‌لایه‌ن ده‌وله‌ته‌وه بۆخویندن و رۆشن‌بیری دراوه، وه‌کو له عیراقدا بۆ

زمانی کوردی (۱۸) ئەمه‌ش له پیناوی جیبه‌جیکردنی مه‌رام و سیاسه‌تی نه‌خشه‌ بۆ کیشراوه‌و، کاربگه‌ری شۆرشه‌یه‌ک له دوا‌ی یه‌که‌کانی ئەم به‌شه‌ی کوردستانه‌وه هاتووه هه‌روه‌کو باس‌مان کرد، بارودۆخی ناله‌باری کورد، که به‌دریژی میژوو، خاوه‌ن خۆی و ولاته‌که‌ی نه‌بووه، توشی ده‌یان کاره‌ساتی ناخۆش و مالموێرانی بووه، له مه‌غۆڵ و تورک و رژیمی په‌هله‌وی، سه‌فه‌وی و پاشایه‌تی و شۆقینی عه‌ره‌به‌وه تا‌کو ئیستا یه‌کی‌ک له کاره‌ساته‌کانی که بۆ ئیره‌ گرنگه، داپرانی زمانه‌که‌یه‌تی و یه‌کتر و له ئەنجامی ئەم دابه‌شکردنه‌ی ولات و خاکی نه‌ته‌وه‌که‌ی، هه‌رجاره‌ی له‌سه‌رده‌می‌کدا، به‌هۆی بارودۆخی له باری هه‌ریم و ناوچه‌یه‌کیه‌وه، زاریکی زمانه‌که‌ی له که‌ش و هه‌وای، له باری میرنشینه کوردیه‌کانیدا، ده‌وری زمانی ئەده‌بی بینوه‌و گه‌شه‌ی سه‌ندووه، شاعیری‌ک یا چه‌ندین شاعیر به‌شیوه‌ لوپو هه‌ورامی و بو‌تانی و کرمانجی ناوه‌راست شیعریان پێ نووسیوه، وه‌کو باب‌ه‌تایه‌ری هه‌مه‌دانی (۹۳۵-۱۰۱۰)، مه‌لا په‌ریشان (سه‌ده‌ی ۱۴ز)، عه‌لی حه‌ریری و فه‌قی ته‌یران و مه‌لای جزیزی (۱۵-۱۷ز) و خانی (۱۶۵۰-۱۷۰۶) و نالی و عه‌لی به‌رده‌شانی و سالم و کوردی (سه‌ده‌ی ۱۹ز) تا ئیستا. پاشان به‌رامبه‌ر بارودۆخی ناله‌باری ناوچه‌که‌یان، به‌هۆی رووخاندنی میرنشینه‌کانیان‌ه‌وه له زمانی حاله‌ی ئەده‌ب که‌وتوون، ئیستاش شیوه‌ی ناوه‌راست له‌و سه‌رده‌مه‌وه تا‌کو ئیستا، به‌هۆی هه‌ستی ناسکی نه‌ته‌وايه‌تی عه‌لی به‌رده‌شانی و نالیه‌وه به‌رامبه‌ر زمانی نه‌ته‌وه‌یی کوردیان رییازی شیعو نووسین به‌زاری کرمانجی ناوه‌راست، به‌رده‌وام و له گه‌شه‌کردنایه‌و له‌سالی ۱۹۲۷ به‌دواوه کرمانجی سه‌رووش هاتۆته‌ کۆری شیعو ئەده‌بیاته‌وه، به‌لام نه‌ک به‌هه‌مان به‌رده‌وامی و گه‌شه‌سەندن و به‌هه‌مان قه‌باره‌وه (حجم).

سەرھەلدانی زمانی نەتەوهیی لەکیشەیی نیوان زاردا کام زار دەبیته زمانی نەتەوهیی؟

بۆ وەلامی ئەم پرسبیارە، پێویستە بگەرێینەوه بۆ ناو جەرگی مێژوو. نمونەیی زمانی جوۆرەجۆر بەیئینەوه، و هۆبەکانی سەرکەوتنی زاریک بەرەو زمانی نەتەوهیی بخەینەروو، باری ئاینی وەکو هۆبەک لە بلاوکردنەوهی بیرو باوەرپی ئاییندا دەوری بینێوه. کۆنترین ئاین، ئاینی زەردەشتی یە، بەکۆنترین زاری کوردی کە ئاوێستایە، لە سەدهی حەوتەمی پیش زایندا بلاووتەوه، پاش رووخانی میدییهکانیش، لە سەردهمی ئەردەشتیری ساسانیدا (سەدهی سییهمی زاین) (۱۹)، بەفەرمانی ئەو، کتیبی ئاقیستا بەشیوه زمانی ئاقیستا نووسراوەتەوه، بەلام بەهۆی هێرشێ یەک لەدوای یەکی گریک و هەخامەنشی و ساسانی و عیلامی و بابلی و ئەکەدی و پاشان ئیسلام، ئاسەواری ئاینی زەردەشتی و پیاوانی پیری ئاین (موغ) براوەتەوه. زمانی ئاوێستاش لەکارکەوتوو، ئەگەر بەرەوهوامی ئاینەکە و دەسەلاتەکە بەرەوهوام بوایه، دەبوو بەزمانی نەتەوهیی. هەرۆهە لەم بارەیهوه، زمانی سانسکریتی (واتە زمانی کۆنی هیندی) بەهۆی ئاینەوه زمانی نووسین بووه، لەگەڵ نەمانی ئاینەکەدا، زمانەکەش لەناوچوو، هەرۆهە زمانی لاتینی کۆن زمانی سەردهمی گریکەکان زمانی زانست و ئاین بووه، تا سەدهکانی ناوەراست سەردهمی وربابوونەوه (رەینەسانس - Renaissance - عصر النهضة) بەهۆی ئاینەوه لەکاردا بووه. بۆیە ئاین بۆ زمانی کوردیش لەسەرەتاوه بەهۆی دەسەلاتی سیاسەتەوه دەوری بینێوه، بەلام کپ بۆتەوه بەهۆی نەمانی ئاینەکەوه.

جاری واهیه بەهۆی بازرگانی و رۆشنبیرییهوه دەوردهبینی لەوهی زاری زمانیک بیینیت بەزمانی نەتەوهیی، بۆ نمونە زاری قوردهیش لەسەردهمی جاهیلیدا لە پیش (ئیسلامهوه بەهۆی کرین و فرۆشتنەوه لە بازاری (عەکاز) و

کۆبوونەوهی خەلک لەویدا، پاشان خۆبندنەوهی شیعیری عەرەبی بەشیوهی (قوردهیش) لە هەمان بازارد، چاکتر بازاری گەرم دەکرد، بەتایبەتی لەوهرزی کرین و فرۆشتن و پێگەیشتنی بەروبوومدا. ئەمە بێجگە لە هۆی بازرگانی کورانی (امیه) و (بەنی هاشم) لەگەڵ ولاتی شامدا و پاشان بلاو بوونەوهی ئاینی ئیسلام، لە ولاتی حیحازەوه زیاتر ئەو زاری کرد بەزمانی نەتەوهیی کە مەلبەندەکەیی لە قوردهیش و حیحازەوه بوو، ئاینەکە بەزمانی عەرەبی و زمانی قورئانی پیرۆز بوو.

یا پاش نەمانی زمانی لاتینی وەکو زمانی ئاینی لەسەدهی شانزەدا، زمانی فەرەنسایی و ئینگلیزی و ئیتالیایی و رۆمانی و ئەسپانی چوونەوه سەر زمانی زگماکی نەتەوهی خۆیان و ریزمان و فەرەنگیان بەزمانی نەتەوهیی دانا. بۆ نمونە زمانی فەرەنسایی، لە زاری پارسییهوه کە مەلبەندی دەسەلاتی ولاتی تیدابوو، زالبوو بەسەر زاری ناوچەکانی تری پارسیدا و کەوتە ژێر دەسەلاتی (زاری پارسی) هوه، ئەمەش بەپاریکی رەسمی لە سالی (۱۵۳۹) دا شویتنی لاتینی گرتەوه. یا زاری ساکسونی ئەلمان لە سالی (۱۵۴۰) دا، دوای بلاو بوونەوهی بنەماکانی (لۆسەر) جیگەیی لاتینی گرتەوه.

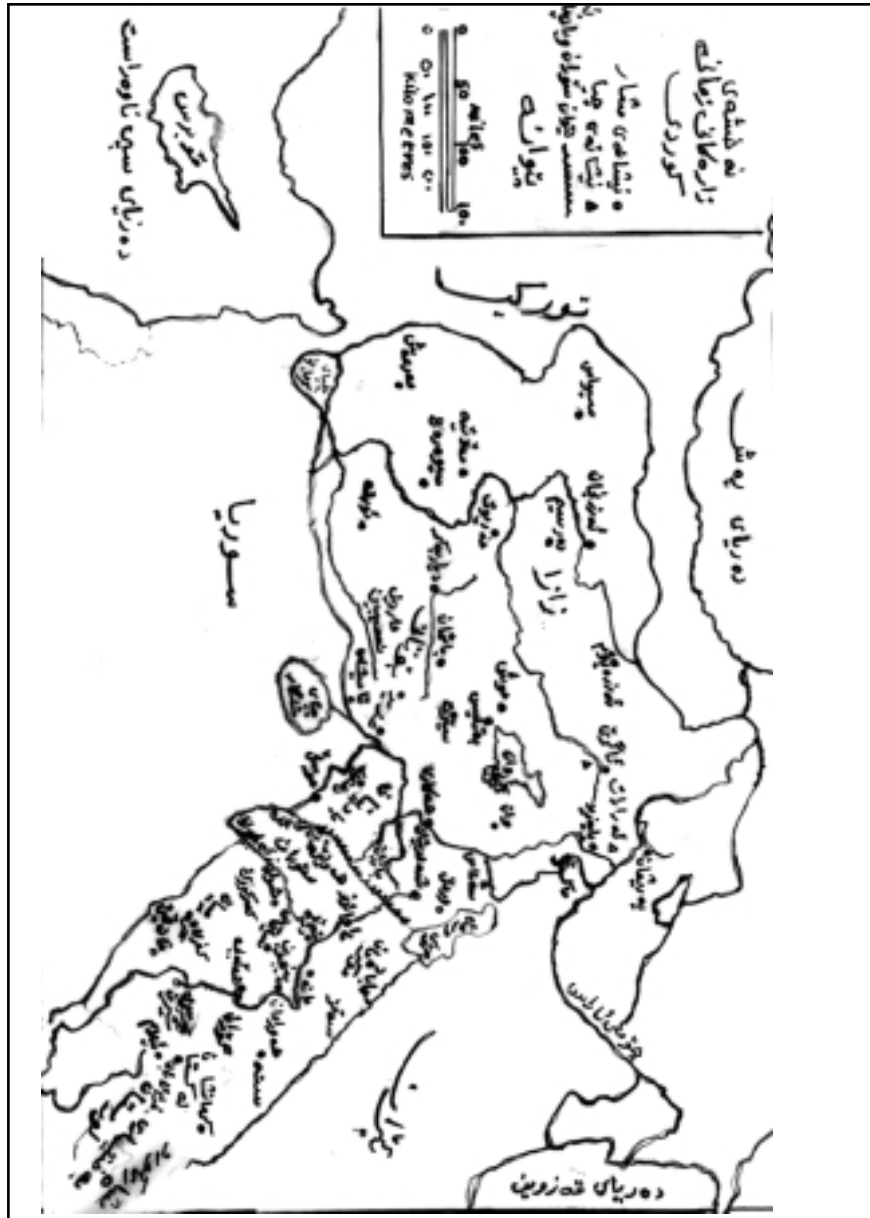
یا زاری لەندن، بەهۆی کاربگەری بەرەمهکانی شەکسپیرهوه، لە هەمان سەدهدا بۆ بەزمانی نەتەوهیی و، بەهەموو ولات و دوورگەکانی بەریتانیادا بلاو بووه (۲۰). هەرۆهە زاری مەدرید و زاری ئۆسکانی ئیتالی، بوون بەزمانی نەتەوهیی ئەسپانی و، زمانی نەتەوهیی ئیتالی، دەتوانم بلێم، ئەم زمانانەیی سەرەوه، لە سەرەتاوه کە لە زمانی لاتینیوه جیا بوونەوه، بوون بەزمانی نەتەوهیی، هەستی نەتەوایهتی و کزبوونی دەوری ئاین لە ئەوروپادا، لە نەمانی دەوری رۆما وەک مەلبەندیکی بریاری ئاینی و سیاسی، یەکەم هۆبەک بوو بۆ لەدایکبوونیان لەم رووهوه.

لیتیرهوه، وهکو لهسه رهتاوه باسی پیناسه ی زارو چۆنیه تی گه شه کردنی زمان به رهو زارو پیشاندانی هۆیه کافمان، له پهیدا بوونی زار به گشتی کردوو، و بۆ زمانی کوردیش هۆی خۆیمان بۆ پیشاندا، دوا ی ئه وهی زمانی ئاڤیستا، که هۆی ئاینی دهوری له بوونه زمانی ئاین و دهسه لاتدا بینیه، له سه ره ده می دامه زرانندی میرنشینه کوردیه کانه وه له سه ده ی شانزه دا، هۆی سیاسی و ههستی نه ته وایه تی، که م و زۆر دهوری بینیه له پهیدا بوون و سه ره له دانی زاره کوردیه کانه له بوونیان به زمانی ئه ده بی، وه کو زاری لوری زمانی شیعه ره کانی بابه تایه ری هه مه دانی (۹۳۵-۱۰۱۰ ر.ه). به هۆی میرنشین لورستان و، پاشان هۆی ئاین و مه زه ب و کاریگه ری پاشماوه ی ئاینی زه رده شتی له کوردستاندا، به تاییه تی له ناوچه ی هه وراماندا بێجگه له نزیکه ی زاری هه ورامانی، له زمانی کۆنی کوردی ئاویستایی و مانه وه ی پاشماوه ی ئاینی زه رده شتی له هه وراماندا (۲۱) له سه ده ی (۱۴) ی زاینه وه زاری هه ورامانی، بوو به زمانی ئه ده ب و، مه لا په ریشان دیوانی (په ریشان نامه) ی پێ تۆمار کردوو، له سه ده ی (۱۹) ی زاینیدا، له ناوچه که ی خۆی بچیته ده ره وه له ناوچه ی که کووکدا شاعیریه کی وه کو (مه لا جه باری) شیعه ری پێ بنووسیت و هه لکه ویت. پاشان به هۆی دامه زراندن و گه شه سه ندنی میرنشین بابه نه وه، پوخته ی زاره کانی کرمانجی ناوه راست له لایه ن عه لی به رده شانی و نالییه وه بپیت به زمانی ئه ده بی و، په ل به هه موو ناوچه کانی شوینی زاره کانی تری وه کو لوری، هه ورامانی، سوورانی، گه رمیانی به اویت و پاش کپیوونه وه یه کی که م، جاریه کی تر، له سه ره تای سه ده ی بیسته وه، بپسته وه کۆری زمانی ئه ده بی و رۆشنبیری و گوڤار و رۆژنامه ی پێ ده ربچیت و بپسته زمانحالی هوکمداریتی شیخ مه محمودی نه مرو، ورده ورده بوو به زمانی قوتابخانه و رادیوۆ زانکو و کۆری زانیاری و ناوه نده رۆشنبیریه کان و ته لفریوینی کوردی و خاوه ن به ره مه میکی یه کجار گه وه ری رۆشنبیریه وه له

قوتابخانه کاندا، زمانی زانسته و، هه زاران کتیب و سه رچاوه ی له بواری جیا جیای زانست و ئه ده ب و میژوو، جوگرافیا، رامیاری، کو مه لایه تی پێ ده ربچیت و خاوه ن فه ره نگ و ریزمانی پێ ده رچوو.

له سه ده ی نیوان (۱۵-۱۷) زدا، کرمانجی سه روو، شیهو بۆتانیکه ی زمانی ئه ده ب بووه فه قیه ی ته یران و عه لی حه ربی و مه لای جه زیری و خانی مه زن شیعه ریان پێ وتوو، به لام له ئه نجامی رووخاندنی میرنشین بۆتانه وه، له کار کهوت و له کۆتایی سه ده ی (۱۹) هه مه وه له ده رچوونی رۆژنامه ی (کوردستان) و له دوا ی جهنگی یه که می جیهانییه وه، به تاییه تی دوا ی دامه زرانندی کو مه له ی (خۆبیون - ۱۹۲۷) و. شوڤشی ئاگری داغ به سه رو کایه تی جه نه رال ئیحسان نوری پاشا و هاو پیه کانی، جاریه کی تر سه ری هه لدا وه ته وه، بۆته وه زمانی شیعه ره ئه ده ب و گوڤار و رۆژنامه ی (ستیر، هاوار، رۆژانو) ی پێ ده ربچیت، به لام له ئه نجامی رووخاندنی، ئه م شوڤشه و شوڤشه کانی تریش، به بریاری ره سمی ده وه له تی ره گه زپه رستی تورک، قه ده غه کراو، تا سالی (۱۹۹۱) ی له ئه نجامی گوڤرانکاری و نه مانی جهنگی ساردو راپه رینی باشووری کوردستان و کۆچه ری ملیۆنی کوردو سه ره له دانی چه کداری شوڤشی نه ته وایه تی کوردی باکوورو، ئاشکرا بوونی مه غدوو ریبه تی کوردو، به ره و پێش چوونی سه رجه م مه سه له ی کورد، له دنیا و لای نه ته وه یه کگرتوو هکان، قه ده غه ی قسه کردنی له سه ره هه لگی راوه و له ئه سته نبوو ل رۆژنامه ی پێ ده رده چیت و بێ ئه وه ی بگاته ناوچه کورد نشینه کانی تری باکووری کوردستان که نزیکه ی بیست ملیۆنیکن.

دوا ی ئه وه ی زاره کوردیکان و، ده ورو و سه ره ده میان خرا نه روو، پتیبسته ته وه بو تریت، وه کو تا قی کرد نه وه به لگه ی راستی، که له ناو زمانه کانی جیهاندا روویدا وه، ئه گه ر دوو زار، یا دوو زاری زمانیک له ولات و له ناو میلله تیکدا پتیکه وه به کار به یترین و، هه ردوو کیان زاری رۆشنبیری و ئه ده ب و ئه ده بیات بن،

نەخشەی کوردستان دەربارە ی روون کردنەوێ شوینی زارەکانی زمانی کورد و هەندیک شاری

کامیان زال دەبن بەسەر ناکۆکی نیتوانیان و دەبنە زمانی نەتەوویی. لێرەو ئەم بەلگانه دەخەینەرۆو.

ئەگەر ئەو دوو زاره، هەردووکیان لەرۆوی دەسلالات و روشنبیرییهو، لەبەک ئاستداین، هیچیان زال نابن بەسەر ئەویتریاندا، بەلام ئەگەر دەسلالات و رادهی روشنبیری یەکیکیان زیاتر بیت لەویتریان و، زمانی مەلەندی دەسلالاتی ناوچەکە بیت، بێگومان ئەو یەکیان زال دەبیت بەسەر ئەویتریاندا. بێجگە لەوێ، ئەگەر یەکیکیان شوینی مەلەندی دەسلالاتیشی لی بیت، بەلام ئەگەر رادهی زارهکە، لەرۆوی خزمەتی روشنبیری و دەرچوونی گوشارو روژنامەو کتیب و سەرچاوو فەرهنگەو، لەویتریان کەمتر بیت، دیسان زال نابیت بەسەریدا. ئەمە بێجگە لەوێ زمانی روشنبیری و ئەدەب و نووسینە، زمانی قوتابخانەو زانکو گوشارو روژنامەش بیت و، سەرچاووی خویندن و زانست، هەر بەرەو زارەبیت و لە پال ئەوهدا، زمانی رەسمی دەسلالاتەکە بیت، ئەوا ئەو زاره بەرەو زمانی نەتەوویی هەنگاو دەنیت، چونکە خاوێن سامانیکی زۆرە لە نەسراوو، دانراوو فەرهنگ و ریزمان و سەرچاووی زانستی جوێرەجۆردا و، لەپال ئەمانەشدا بەرەوامی بەخۆیەو بێنیت، بەلام ئەگەر رادهی روشنبیری و شارستانی و ئەدەبیاتی زمانی یەکیک لە دوو ناوچەیه سەرکەوتوو بیت و لەویتەر زیاتر بیت، ئەو زال دەبیت بەسەر ئەو زارەدا ئەگەرچی زاری ناوچە پێشکەوتووێ دەسلالاتی سیاسی نەبیت (واتە شوینی دەسلالات نەبیت). وەک زاری ساکسونی لە ئەلمانیا لە سەدە (١٦) ز دا ورده ورده، زالبوو بەسەر زارەکانی تری ئەلمانیا، پیش ئەوێ بەرلین سەرکەوتوو بیت (٢٢)

داشت، ئەنجام ئەوێ زاری زمانی سەرکەوتوویت و، دەبیتە زمانی نەتەوویی، کە ئاستی روشنبیری و شارستانی بەهێزتر و پێشکەوتوو تر و زۆرتر بیت، لە زارەکی تری بەرامبەر، بێجگە لەوێ ئەگەر مەلەندی دەسلالاتی

ناوچه و هه‌ریمه‌که‌ش لیبیت و به‌رده‌وامی به‌کاره‌یتان و بوونه زمانی ئه‌ده‌بیات و دانانی به‌خۆیه‌وه دبیت، لیره‌دا دیالیکتی کرمانجی ناوه‌راست له‌سه‌رده‌می شیخ مه‌حموده‌وه تا‌کو ئیستا زمانی خویندن و رۆشنیرییه‌وه له‌ خزمه‌تی شارستانیییه‌تی ئه‌م به‌شه‌ی کوردستاندا به‌ته‌نانه‌ت له‌ زانکۆشدا.

ئه‌نجام

۱- چه‌نیک شوینی به‌کاره‌یتانی زمان، رووبه‌ره‌که‌ی فراوان و به‌ربلا‌وبیت، ئه‌وه‌نده ده‌بیته هۆ بۆ په‌یدا‌بوونی زار له‌ناویدا.

۲- دابه‌شبوونی ولاتییک بۆ چه‌ند ناوچه‌وه هه‌ریمی جیا‌واز، له‌رووی کارگێری و کۆمه‌لایه‌تی و جوگرافی و سروشتیییه‌وه، ده‌بیته هۆی په‌یدا‌بوونی زار، له‌ناو زمانی ولاته‌که‌دا، به‌تایبه‌تی له‌ولاتیکی خاوه‌ن ده‌سه‌لات لا‌وازا.

۳- ئیش و کارو پیشه‌ی جیا‌واز، ده‌بیته هۆی په‌یدا‌بوونی زارو ده‌وله‌مه‌ندی زمانه‌که.

۴- زالبوونی میلله‌تیک به‌سه‌ر میلله‌تی تره‌وه، به‌تایبه‌تی له‌رووی ده‌سه‌لاتی به‌رپوه‌بردن و رۆشنیرییه‌وه و شه‌ی بیگانه له‌ناو زماندا په‌یدا ده‌کات.

۵- دا‌برانی خاک و نیشتمانی ولات و نه‌ته‌وه‌به‌که، بۆ ژێر ده‌سه‌لاتی ولاتی جیا‌جیا‌وه، ده‌بیته هۆی دا‌برانی زاره‌کانی زمان له‌یه‌کترو گه‌شه‌سه‌ندنی زار.

۶- هۆی ده‌رپین و گو‌کردنی (تلفظ) جیا‌واز له‌ئاخاوتندا، له‌درکاندنێ ده‌نگ و ده‌رپیندا، ده‌بیته هۆی په‌یدا‌بوونی زار و هه‌کو سه‌ره‌تایه‌ک بۆ ئه‌م دیارده‌یه له‌ناو زماندا.

۷- سیسته‌می میرنشینه‌ کوردییه‌کان له‌خزمه‌تی گه‌شه‌کردنی زاره سه‌ره‌کییه‌کانی زمانی کوردی بوونه به‌ره‌وه زمانی ئه‌ده‌بی و هه‌ر یه‌ک له‌و زارانه له‌سه‌رده‌میکی دیاریکرا‌ودا بوونه‌ته زمانی ئه‌ده‌بی.

۸- نه‌بوونی یه‌کیته‌ی ئابووری و بازرگانی له‌نیوان هه‌موو ناوچه‌کانی ولاته‌دا له‌خزمه‌تی په‌یدا‌بوونی زاردا‌یه، چونکه دا‌برانی ئابووری و پچه‌رانی ناوچه‌کانی له‌یه‌کترو به‌خۆیه‌وه ده‌بیته‌ت.

۹- بوونی هۆزو تیره‌وه تایفه‌ی جیا، له‌ناو کۆمه‌لی میلله‌تا، زار له‌ زماندا په‌یدا ده‌کات.

۱۰- نه‌بوونی ده‌سه‌لات و ده‌وله‌تی نه‌ته‌وه‌یی له‌ناو نه‌ته‌وه‌یه‌که‌دا زمانه‌که‌ی به‌ره‌وه گه‌شه‌سه‌ندنی زار ده‌بات.

۱۱- ده‌مارگیری و هه‌ریمگیری و تیره‌گه‌ری و هه‌کو دا‌ب و نه‌ریتی باوی کۆمه‌لی خیله‌کی، ده‌بیته هۆی په‌یدا‌بوونی زارو دا‌برانی زاره‌کانی زمانیک له‌یه‌کترو.

۱۲- نووسین و بلا‌وکردنه‌وه‌ی ئه‌ده‌بیات و گو‌قارو رۆژنامه‌وه رادیو ته‌له‌فزیو‌ن و خویندن به‌دوو زاری جیا‌واز، یا به‌چه‌ند زاریک، ده‌بیته هۆی گه‌شه‌کردنی زاری زمان و لیک‌دا‌بران و پارچه‌بوونی نیشتمان و میلله‌ت و کۆمه‌لی میلله‌ته‌که، له‌یه‌کترو به‌رده‌وامی و گه‌شه‌سه‌ندنی هه‌کو دیارده‌یه‌ک ده‌یانکات به‌زمانی جیا‌وازو میلله‌تی جیا‌واز.

۱۳- ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی ولاتی زمانیک، ده‌توانیت له‌قوناغی سه‌ره‌که‌وتنی شو‌رشی نه‌ته‌وه‌یی، یا دوا‌ی سه‌ره‌که‌وتنه‌که‌ی، زاریکی زمانه‌که، به‌تایبه‌تی ئه‌گه‌ر زمانی رۆشنیری و ناوه‌ندی ده‌سه‌لاته‌که‌هه‌ر یه‌ک له‌و ده‌سه‌لاتی تر پیشکه‌وتو‌تریت، به‌په‌ریاریکی ره‌سمی بی‌کات به‌زمانی نه‌ته‌وه‌یی به‌تایبه‌تی ئه‌گه‌ر توانای جێبه‌جێکردنی په‌ریاره‌که‌ی بیت له‌هه‌موو ناوچه‌کاندا.

۱۴- هۆی ئایینی و ده‌سه‌لاتی سیاسی، زاری زمانیک ده‌کات به‌زمانی نه‌ته‌وه‌یی. ئه‌گه‌ر ئه‌و بارو‌دۆخه‌ی بۆ هه‌لبه‌که‌وت، هه‌کو زمانی عاره‌بی و فه‌ره‌نسی ناوچه‌ی په‌رته‌سه‌نه‌کان، که زالبو‌وه به‌سه‌ر زاری فه‌ره‌نسیایی

۱۵- مه حاله زمانی نه ته وه یی به تیکه لکردنی دوو زار پیکبیت، مه گهر باری میژوویی ئه مه بکات، چونکه تیکه لکردنی ئاره زووی مروف ده گه یه نیت، ئه مه شه ده ستور ده گرتیه وه، ده ستور گوژینی زمانیش مه حاله به ئاره زوو نابیت.

۱۶- زمانی ئه ده بی کرمانجی ناوه راست چه ندین زاری گه وه ره و بچووکی تیدا تواوه ته وه، که ره شنبیرانی ئه و زارانه شه پیتی ده نووسن و رو به ریکی فراوان ده گرتیه وه که له باکووری که نداوی عاره بی له لورستانه وه تا باشووری شاری ورمی به ره و ره ژه لاتنی جاده ی موسل ده گه ریتیه وه، واته له کو تایی سنووری ناوچه ی سوژان- بادینانه وه، ئه م زارانه ی له ئه ده بی اتدا تیدا تواوه ته وه. لوری (کرمانجی باشوور)، لوری گه وه ره، لوری بچووک، فه یلی باجه لانی، گوژان، هه ورامانی، موکریانی، سلیمانی، که رکووک و، گه رمیانی، سوژانی، کاکه یی و زهنگه، شوانی کیشک... هتد لیترده مه به ستمان ئه وه یه، که ئه م زاره واته زمانی ئه ده بی یه کگرتوو له ناوچه جیاوازه کانی ئه م زارانه دا، چونکه نووسه ره کانیان له گه ل ئه وه شدا زمانی ئاخاوتنیان جیا جیا یه و جیاوازه له گه ل زمانه ئه ده بیه که دا، به لام له نووسیندا به پوخته ی کرمانجی خواروو / سلیمانی ده نووسن، بو نمونه نووسه ره هه ورامییه کان و باجه لانییه کان و کاکه ییه کان و لورییه کان و موکریانییه کان زمانی ئاخاوتنیان بریتیه له هه ورامی و باجه لانی و کاکه یی و لوری و موکریانی، ئه مانه هه موویان له نووسیندا یه ک زمانی ئه ده بی به کار ده هین.

ئه م زمانه ئه ده بییه ماوه ی هه فتا سا له زمانی نووسین و خوتیندن و زانست و ره شنبیرییه و سه رچاوه یه کی زوری ئه م بو ارانه ی به شیوه ی کتیب پی بلا وکراوه ته وه و ده وری سه دو هه فتا سا لیشه به رده وام زمانی شیعه ره و ره ژ به ره ژیش له گه شه سهندن دا یه.

پهراویزو سه رچاوه کان:

- ۱- د. محمد احمد ابو الفرج، فقه اللغة، ط ۱، بیروت، ۱۹۶۶، ص ۳۰.
- ۲- د. علي عبدالواحد وافي، علم اللغة، الفجالة - القاهرة، ۱۹۷۲، ص ۱۷۹.
- ۳- فؤاد حمه خورشيد، اللغة الكردية: التوزيع الجغرافي للهجاتها، بغداد ۱۹۸۳، ص ۲۸-۳۸.
- ۴- پروانه شاعیران و نووسه رانی ناوچه ی که رکووک و گه رمیان وه کو شیخ ره زای تاله بانی، خالصی ئه سیری، عبدالرحمان به گی نفوس، شیخ ماری به رنجی.. هتد.
- ۵- کاکه یی: هۆزیکه سه ر به ناوچه ی داقوق و ده که ویته باشووری ره ژئاوای که رکووک، شوان: هۆزیکي (۷۶) دبییه و مه لبه نده که ی دبی (ریدار) وه ده که ویته باکووری ره ژه لاتنی که رکووک، زاریکی قسه کردنی تیدایه پیتی ده وتريت (شوانی کیشک) جیاوازه له زاری هه مان ناوچه و، نزیکه ی چواره دی قسه ی پی ده که ن، شیخانی: چه ند دبییه کن سه ربه ناوچه ی قادر که ره می باشووری ره ژه لاتنی که رکووک.
- ۶- پروانه / (أ) د. علي عبدالواحد وافي، هه مان سه رچاوه، ص ۱۷۵-۱۷۶، (ب) عبدالرحمن امین زه بیحی، قاموسی زمانی کوردی (ء) چاپخانه ی کۆری زانیاری کوردی، به غدا، ۱۹۷۷، ل ۵۲.
- ۷- سادق به هادین، ریزمانا کوردی، به غدا، ۱۹۸۷، ل ۴۷.
- ۸- سه رچاوه ی ژماره (۲)، هه مان لاپه ره.
- ۹- د. عزه دین مسته فا ره سول، سه رنجی له زمانی ئه ده بی یه کگرتوو ی

- كوردی، به‌غدا، ۱۹۷۱، ل ۱۵۴.
- ۱۰- سادق به‌هادین، هه‌مان سه‌چاوه، ل ۴۳.
- ۱۱- د. عزه‌دین مسته‌فا ره‌سول، هه‌مان سه‌چاوه، ل ۱۷.
- ۱۲- ابو خلدون و صاطع الحصري، في اللغة والادب وعلاقتهما بالقومية. بيروت، ۱۹۸۵، ص ۴۲.
- ۱۳- ئه‌و سێ دێیه‌ بریتین له‌ ئۆمه‌ر گومه‌ت، سێ‌گرددکان، کانیه‌له‌، له‌ باشووری ته‌قته‌قی شاری کۆیسنجقی پارێزگای هه‌ولێر بۆ زیاتر دێنیابوون پروانه‌ ادموندز، کوردو تورک و عه‌ره‌ب، ترجمه‌: جرجیس فتح‌الله، به‌غداد، ۱۹۷۱، ص ۲۸۹.
- ۱۴- پروانه‌ مه‌لا جمیل رۆژبه‌یانی، به‌بالای ته‌ئریخی جافا، رۆشنیبری نوێ، ژ (۱۳۷). ل ۱۴-۱۷، بۆ زیاتر دێنیابوون پروانه‌ په‌راویزی (۴) شوان وه‌کو زاریک نزیکه‌ له‌ زاری خانه‌قیینی.
- ۱۵- د. علی عبدالواحد وافی، هه‌مان سه‌چاوه، ل ۱۷۹.
- ۱۶- هه‌مان سه‌چاوه، ل ۱۷۸.
- ۱۷- هه‌مان سه‌چاوه، ل ۱۷۹-۱۸۰.
- ۱۸- محمد معروف فتاح، زمانی نه‌ته‌وايه‌تی، گوڤاری مه‌تین ژ (۵۳)، ۱۹۹۵، ل ۲۲-۳۱.
- ۱۹- محمد امین هه‌ورامانی، میژووی ریبازی زمانی کوردی، به‌غدا، ۱۹۹۰، ل ۱۴.
- ۲۰- محمد معروف فتاح، هه‌مان سه‌چاوه‌و هه‌مان لاپه‌ره‌.
- ۲۱- د. عیزه‌دین مسته‌فا ره‌سول، هه‌مان سه‌چاوه، ل ۲۴.
- ۲۲- پروانه‌ د. علی عبدالواحد وافی، هه‌مان سه‌چاوه، ل ۱۸۲.